

TÜRKİYE EKONOMİ KURUMU

TARTIŞMA METNİ 2012/8

[http ://www.tek.org.tr](http://www.tek.org.tr)

2002 SONBAHARINDA DÜNYA VE TÜRKİYE EKONOMİSİ

M. Tuba Ongun

Bu çalışma "AVRUPA BİRLİĞİNE GİRİŞ SÜRECİNDE BALKANLARLA İLİŞKİLER ve TÜRKİYE EKONOMİSİ", başlığı ile Doç. Dr. Ömer Faruk ÇOLAK editörlüğünde hazırlanan ve 2003 yılında TEK yayını olarak basılan kitapta yer almaktadır.

Nisan, 2012

2002 SONBAHARINDA DÜNYA VE TÜRKİYE EKONOMİSİ

*M. Tuba Ongun**

I. GİRİŞ

Bildirimde ağırlıklı olarak, dünyada yaşanan ekonomik daralma ile Kriz'den çıkma mücadelesi veren Türkiye ekonomisi üzerinde yoğunlaşacağım. Ancak daha önce içinde yaşadığımız ortamı büyük ölçüde belirleyen ve çağımıza damgasını vuran küreselleşme olgusunun ekonomik yönü ve boyutları üzerinde durmak istiyorum.

İktisadi anlamda küreselleşmenin ana dinamikleri iki tanedir. Bunlardan birincisi, Çok Uluslu Şirketler'in (ÇUŞ'in) dünya mal ve hizmet üretim ve ticaretindeki artan payıdır. Diğeri ise finansal piyasaların ve uluslararası sermaye hareketlerinin serbestleşmesi ve bütünleşmesidir. Birleşmiş Milletler (BM) 1997 yılı İnsani Gelişme Raporu'na göre en büyük 5 ÇUŞ'in satış hasılatı 871.4 milyar doların üstündeydi ve sayısı 49 olan en az gelişmiş ülkelerin GSYİH toplamının (76.5 milyar dolar) 11.5 katıydı. 1995 yılında sayıları 40.000'e ulaşan ÇUŞ, dünya ölçeğinde bütün teknoloji ve ürün patentlerinin %90'ını elinde bulunduruyor ve dünya ticaretinin %70'ini gerçekleştiriyordu. En büyük 350 çok-uluslunun yaklaşık 10 trilyon dolar düzeyindeki dünya ticareti içerisindeki payı %40'dı. Söz konusu ticaretin 1/3'i kendi bünyeleri içindeydi, yani firma-içi ticaret özelliğindeydi (Harris ve Seid, 2002:10).

Finansal piyasaların devasa boyutlar kazanması ise küresel dünya ekonomisinin ikinci belirgin ana özelliği olup, bu olgunun temelinde finansal liberalizasyon ve entegrasyon yatmaktadır. Gerek finansal liberalizasyon gerekse finansal entegrasyon süreçleri, 1980'lerde başlamış ve bunun sonucunda uluslararası sermaye hareketleri geçmişle kıyaslanmayacak ölçüde hareketli hale gelmiştir. Hükümetlerin para ve sermaye piyasalarının faaliyetlerini sınırlayan kısıtlamaları önemli ölçüde kaldırması ve dış ödemeler dengesinin sermaye hesabında yer alan işlemlere serbesti tanınması, finansal piyasaların ve uluslararası sermaye hareketlerinin serbestleşmesi ve bütünleşmesi açısından gerekli koşulları yaratan iki önemli etmen olmuştur.

* Prof. Dr., Gazi Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü Öğretim Üyesi.

Son 30 yılda, finansal liberalizasyon ve uluslararası sermaye hareketlerinin bütünleşmesi açısından ulaşılan nokta çarpıcıdır. Örneğin 1970'lerin sonunda, dünya ihracatının 3.5 katını oluşturan döviz işlemleri bugün dünya ihracatının 70 katına ulaşmıştır. Tüm dünya merkez bankalarının rezervlerindeki artış %450'lere varmaktadır. Sadece uluslararası döviz piyasalarında işlem gören spekülasyon sermaye akımlarının toplamı günde 1.8 trilyon dolardır. Üstelik bunun %80'i, girdiği piyasayı bir haftada terk etmektedir (Köse, 2002 a). Bütün bu gelişmelerin sonucunda toplam parasal varlıklarla, reel varlıklar ve gelir arasında geçmişte mevcut bulunan bağ büyük ölçüde kopmuş, daha 80'li yıllarda sermaye, üretim alanından finans alanına kaymıştır.

Bu bağlamda gelişmekte olan ülkeler (GOÜ) açısından önemli sayılabilecek bir olgu da özel dolaysız (doğrudan) yabancı yatırımlardaki artıştır. IMF kaynaklarına göre 1995 yılında "Gelişen Piyasa Ekonomileri'ne" yönelik özel dolaysız yabancı yatırımlar 98.2 milyar dolardı. Bu tutar 2001 yılında 172.1 milyar dolara yükselmiş, 2002 yılında ise 11 Eylül eylemi ve ekonomik daralma gibi nedenlere bağlı olarak 151.3 milyar dolara gerilemiştir (IMF 2002:12). Ancak söz konusu yatırımların %80'i, 10-12 ülkede toplanmaktadır. Bunlardan Meksika, Brezilya ve Çin toplam yatırımların %50'sini çekmektedir (Esen, 2001:54).

Yabancı doğrudan yatırımların gösterdiği artışların temelinde çeşitli etkenler bulunmaktadır. Bunlardan birincisi ÇUŞ'in artan gücü ve genişleyen faaliyet alanlarıdır. Diğerleri, birçok ülkenin yoğun teşviklerle yabancı yatırımları çekme çabasıdır. Bir üçüncüsü ise Uluslararası Borç Krizi (1982) sonrasında gündeme gelen ve 1990'larda daha da yaygınlaşan özelleştirme. Yabancı doğrudan yatırım kavramı, yabancıların dış ülkelerde yeni üretim tesisleri kurması, bunları genişletmesi veya mevcut tesisleri satın alması, ya da söz konusu tesislerin mülkiyeti üzerinde denetim sahibi olmasını ifade ettiğinden, özelleştirme de yabancı doğrudan yatırımların bir parçasını oluşturmakta ve söz konusu yatırımlardaki artışın önemli bir nedenini meydana getirmektedir.

Artan eşitsizlikler, GOÜ'in kronik sorunlarını ağırlaştırmıştır. 1960 yılında dünya nüfusunun en zengin %20'si, en yoksul %20'lik bölümünün elde ettiğinin 30 katı bir paya sahipti. Bu oran 1994'de 78 kat'a ulaşmıştır (UNDP Human Development Report 1997'den aktaran Harris ve Seid, 2002: 3-4).

II. DÜNYA EKONOMİSİNDE KRİZ

Bildirimim ilk bölümünde dünya ekonomisinde 2000 yılının son çeyreğinde baş gösteren daralma süreci ve söz konusu sürecin özellikleri ve gelişimi üzerinde duracağım. Bu çerçevede içinde uluslararası sermaye

hareketleri ve dünya ticaretinde gözlenen önemli gelişmeler üzerinde de özetle yoğunlaşacağım.

A. Daralma Sürecinin Oluşumu ve Gelişimi

Türkiye Ekonomi Kurumu tarafından 1999 yılında Cumhuriyet Üniversitesi İİBF ile işbirliği yapılarak gerçekleştirilen 7. Ulusal İktisat Sempozyum'unda UNCTAD'ın tespitleri ışığında şu değerlendirmeyi yapmıştım: "ABD ekonomisinin 8 yıldır sürdürdüğü yüksek büyüme performansının ne zaman son bulacağı yalnız ABD değil, dünya ekonomisi açısından önem taşıyan ve tartışılan bir noktadır. UNCTAD'a göre, ABD ekonomisindeki genişleme eğilimi, kaçınılmaz olarak parasal daralma önlemlerinin artmasını beraberinde getirecektir. Aynı eğilimin sürmesi, daha büyük ticaret açıklarına ve korumacı baskıların yükselmesine de neden olacaktır. İç talep, artan ölçüde hisse senedi fiyatlarına ve hane halklarıyla firmaların borçlanmasına bağlı olduğundan, genişleme süreci er geç yavaşlayacaktır. Bu yavaşlamanın ani mi, yoksa tedrici mi olacağını şimdiden kestirmek zordur (Ongun, 2000:80).

Yukarıda özetlediğim öngörüler gerçekleşmiş ve ABD ekonomisi 2000 yılının son çeyreğinde resesyona girmiş, 2001 yılında ise, hem ABD'de hem dünya ekonomisinde üretim keskin bir düşüş kaydetmiştir. Resesyondan GOÜ üzerindeki taşma etkileri geçmiş dönemlere göre daha belirgindir. GOÜ içinde özellikle uluslararası kısa vadeli sermaye hareketlerine, nispeten daha kapalı iki ülke olan Çin ve Hindistan dünya piyasalarındaki gelişmelerden daha az etkilenmiştir (UNCTAD, 2002). EURO Bölgesi de ABD'deki bağlı şirket karlarındaki düşüşün etkisiyle resesyondan etkilenmiş, büyüme hızı 2001'de %1.5'e inmiş, üç yıldır düşen işsizlik oranı %8.5'da istikrar kazanmıştır. Bir görüşe göre AB'nin "aşırı ihtiyatlı" parasal ve mali tepkisi düşük büyümeye katkıda bulunmuştur (UNCTAD, 2002:II).

Daralma sürecinin 2002'de ilginç bir gelişme seyri izlediğini görüyoruz. 11 Eylül 2001 olaylarının hemen ardından ABD hükümeti 'tepkici' bir ekonomi politikasını yürürlüğe koymuştur. Vergi indirimleri ve faiz hadlerinin düşürülmesi gibi önlemlere yer veren bu politika, petrol fiyatlarının 2001 yılı boyunca düşmesinin de etkisiyle ekonomiye bir canlanma getirmiştir. Finansal piyasaların bu sürece kolay uyum sağlaması da söz konusu canlanmaya katkıda bulunmuştur.

Ancak 2000 yılının ilk çeyreğinden sonra ekonomik büyüme hızının düştüğü gözlenmektedir. Bu gelişme D.Asya'nın gelişen ülkelerini kapsamamaktadır ve temelinde uluslararası finans piyasalarında ortaya çıkan zayıflama ve artan kırılma vardır. Özellikle gelişmiş ülkelerin hisse senedi piyasalarında keskin düşüşler kaydedilmiştir. Bunda üç faktör etkili olmuştur:

(i) ABD'deki muhasebe ve denetim skandallarının beslediği korkular (ii) geçmişe ilişkin kâr beklentilerinin aşırı iyimserliğinin anlaşılması ve gözden geçirilmesi (iii) 11 Eylül'den sonra canlanmanın sürdürülebileceğine ilişkin olarak beliren kaygılar.

Yukarıda yer alan hususlar arasında, ENRON, XEROX ve GE gibi dev şirketlerin kârlarını şişirmeleri, A.ANDERSEN gibilerin adaleti yanıltıcı uygulamalara yönelmeleri ve WORLDCOM'un mali tablolarında usulsüzlükler yapmaları çarpıcı örnekler oluşturmaktadır. Söz konusu skandallar, 1990'ların ortalarından beri ABD borsalarında oluşmuş bulunan köpüğün hızla sönmesine yol açmıştır. ABD tüketicisinin alım gücü o tarihlerden beri borsa köpüğü tarafından destekleniyor ve bu köpük de büyük ölçüde ABD'ne giren yabancı kaynaklı fonlarca ayakta duruyordu. Söz konusu yabancı kaynaklı sermaye girişleri aynı zamanda dünyanın kalan kısmını peşinden sürüklerken, ABD dış ticaret açığını da finanse ediyordu. Borsa köpüğünün sönmesinden sonra tüketici talebi hızla düşmüştür. Borsadaki gerilemenin etkisiyle daralan tüketici talebi karşısında firmalar, maliyetlerini düşürmek için küçülmeye başlamıştır.

Hisse senedi piyasalarındaki düşüş, hanehalklarının varlıklarının reel değerini azaltarak tüketimlerini kısımlarına neden olurken, firmaların hisse senedi ihracı yoluyla kaynak bulma maliyetlerini yükseltmiş, ayrıca genel anlamda borçlanma maliyetlerini de artırmıştır.

ABD hisse senedi piyasalarında gözlenen bir başka gelişme, teknoloji şirketlerinin gözden düşmesidir. "Yeni ekonomi" olgusunu meydana getiren bu şirketler, yerini reel sektöre bırakmaktadır. Piyasa değeri itibarıyla dünyanın ilk 10 şirketi arasında daha önce yer alan Intel ve IBM artık bu sıranın dışında kalmıştır. Gazetelerde yer alan haberlere göre teknoloji hisselerinin yer aldığı Nasdaq Endeksi 1999'dan beri %66, Standard and Poors %34 düşmüştür. 2002'nin ilk çeyreğinde Coca Cola, Motorola, Boeing ve Ford da zarar eden şirketler arasındadır.

ABD hisse senedi fiyatlarındaki düşüş ABD dolarının EURO karşısındaki değer kaybı ve uzun vadeli faiz hadlerindeki düşüş eşlik etmektedir. Faiz hadlerindeki düşüşün önemli bir nedeni enflasyon beklentisinin sona ermesidir. Ancak söz konusu düşüş, GOÜ'e fazla bir yarar sağlamamıştır, çünkü bu ülkelerin kredi itibarıyla ters yönlü ilişki içinde olan "spread"ler yükselmiştir.

Global canlanmaya ilişkin tahminler geçtiğimiz 6 aydır zayıflamasına karşın sürmektedir.

Tablo 1: Dünya Ekonomisine İlişkin Rakam ve Projeksiyonlar

	2000	2001	2002	2003
Dünya Üretimi	4,7	2,2	2,8	3,7
Gelişmiş Ekonomiler	3,8	0,8	1,7	2,5
ABD	3,8	0,3	2,2	2,6
AB	3,5	1,6	1,1	2,3
Kanada	4,5	1,5	3,4	3,4
Japonya	2,4	-0,3	-0,5	1,1
Yeni Sanayileşmiş Asya Ülkeleri	8,5	0,8	4,7	4,9
Gelişmekte Olan Ülkeler	5,7	3,9	4,2	5,2
Afrika	3,0	3,5	3,1	4,2
Gelişen Asya	6,7	5,6	6,1	6,3
Çin H.C.	8,0	7,3	7,5	7,2
Hindistan	5,4	4,1	5,0	5,7
ASEAN-4	5,1	2,6	3,6	4,2
Orta Doğu ve Türkiye	6,1	1,5	3,6	4,7
Geçiş Ekonomisi Ülkeleri	6,6	5,0	3,9	4,5
Merkezi ve Doğu Avrupa Ülk.	3,8	3,0	2,7	3,8
BDT ve Moğolistan	8,4	6,3	4,6	4,9

Kaynak: IMF, *World Economic Outlook* September 2002.

Tablo'dan 2002 yılına ilişkin en olumsuz beklentinin Japonya'ya ait olduğu anlaşılmaktadır. Japon ekonomisinde 1999'da başlayan canlanma 2001'de son bulmuş ve ekonomi 2001'in 2. çeyreğinde resesyona girmiştir. Japonya'nın ihracatında ve yurtiçi yatırımlarında çift haneli rakamlarda düşüşler gözlenmektedir.

Genel olarak gelişmiş ülkelerde, özel olarak ise ABD'de büyüme tahminleri sürekli biçimde düşmektedir. Bu düşüşün Irak Savaşı beklentisinin güçlenmesine bağlı olarak devam etmesi kaçınılmaz görünmektedir. GOÜ ekonomilerinde piyasalarda ortaya çıkan güven erozyonu, istikrarlı büyümenin önündeki ana engeldir. Bu olgu ülkemiz ve birçok Latin Amerika ülkesi açısından daha da geçerlidir.

B. Dünya Ticareti ve Gelişmekte Olan Ülkeler

Bildirim bu alt bölümünde çok büyük ölçüde UNCTAD'ın Trade and Development Report adlı kaynağına dayanarak ve rakamlara fazla girmeden dünya ticaretinin GOÜ açısından önem taşıyan bazı yapısal özellikleri üzerinde duracağım. Önce şu noktayı belirtmek gerekir ki uluslararası ticaret son yıllarda, Kriz'i taşıyıcı bir rol oynamıştır. 2000 yılında GOÜ'nün ihracatı %14 artmışken, 2001 yılında bu artış %1'in altında gerçekleşmiştir. 2000

yılındaki yüksek oranlı artışın temelinde, ABD'nin elektronik ürünler ve yarı-iletkenler talebindeki artışın payı önemlidir. G.Kore bu sayede ihracatını %10, Hong Kong, Malezya, Singapur ve Tayland ise %5 artırmıştır. Latin Amerika ülkeleri ve diğer bazı GOÜ'de temel madde fiyatları 2 yıldır düşmektedir. Petrol fiyatları da 2000 sonundaki zirve noktasından geriye gitmektedir. Aynı olgu ihracat gelirleri için de geçerlidir.

Geçen 20 yılı aşkın süre içinde dünya mal ticareti yılda ortalama %8 genişlemiştir. Dünya üretiminde gerçekleşen artış ise (cari dolar fiyatlarıyla) %6'nın altındadır. En yavaş artışlar, hatta bazı durumlarda düşüşler ise, temel mallarda ortaya çıkmaktadır. Dünya ihracatı içindeki payı 1/6 olan elektrikli cihazlar ve elektronik ürünlerin payı ise hızla artmaktadır. Bunların Ar-Ge içeriği yüksek olup, üretildikleri sektörlerde güçlü verimlilik artışları gözlenmektedir. Tekstil-hazır giyim ve taşıt araçları gibi teknolojik açıdan düşük ve orta beceriye dayanan malların dış ticaretinde ise bu olgu daha az geçerlidir.

ÇUŞ'in stratejileri, hangi ürünlerin dünya ticaretinde daha dinamik bir yere sahip olduğunu belirleyen önemli bir unsurdur. Sermayenin akışkanlığı ve emek hareketlerinin kısıtlılığı, uluslararası üretim ağlarını dünyanın her yanına yaymıştır. Söz konusu ağlar, ÇUŞ'e yatırım mekânlarının belirlenmesinde büyük esneklik ve denetim kazandırmıştır. Sonuçta GOÜ'in uzmanlaşma ve ihracatları aşağıdaki özellikleri korumaktadır:

- Az sayıda ülke temel mal üretiminden uzaklaşabilmiştir. İstisnalar dışında bu malların piyasaları dinamik değildir.
- GOÜ'in çoğu, doğal kaynak temellidir ve emek-yoğun mal üretimine yönelmiştir. Bunların da piyasa dinamizmi zayıftır.
- Son 20 yıl içinde GOÜ içinden bir grup, beceri ve teknoloji-yoğun ürünlerde üretimini artırmıştır. Ancak az sayıda ülke dışında, GOÜ'in bu piyasalardaki rolü montajcı düzeydedir.
- Doğu Asya'da yer alan az sayıda Yeni Sanayileşen Ülke (YSÜ) dünya mamul mal katma değerinde hızlı artışlar kaydetmiştir. Buralarda güçlü bir sınai temel, diğer ülkelerde ihracata yönelik gelişme başlamadan önce belirmişti.

GOÜ'in yüksek teknolojiye dayalı sektörlerde üretim yapanları da üretim sürecinin tamamının beceri ve teknoloji-yoğun kısımları içinde yer almamaktadır. Dolayısıyla onların üretime katkıları da niteliksiz işgücünün maliyeti tarafından belirlenmektedir. Deneyimler göstermektedir ki uluslararası üretim ağlarının emek-yoğun bölümlerinde uzmanlaşma, emeğin bol olduğu sınaileşmenin erken aşamalarında bile, yarattığı düşük katma

değere karşın, istihdam ve kişi başına gelir artışı sağlar. Ancak bu durum, hızlı ve sürdürülebilir bir yeni sınai gelişme kalıbına sığrayışın gerçekleşmesini sağlayamaz.

2002 yılının dünya ticareti açısından önem taşıyan bir başka gelişmesi, Katar'ın Doha kentinde başlayan Dünya Ticaret Örgütü (WTO) yeni görüşme turudur. Yeni görüşme Tur'unun gündemi içinde, tarım, hizmetler, sınai mallar, çevre, anti-damping, subvansiyonlar ve telafi edici önlemler ile anlaşmazlıkların çözümü yer almakta olup Tur'un 1 Ocak 2005'de bitmesi planlanmaktadır.

Tarımda bağlı tarifeler ile tarife kotalarında indirimler, tarife escalation'una (hammadelerin işlenmişlik oranı yükseldikçe tarife oranlarının yükselmesi) son verilmesi, özel korunma hükümlerinin ve ihracat subvansiyonlarının kaldırılması amaçlanmaktadır.

Hizmet ticaretinde, hükümetlerin yabancı ve yerli kuruluşlar arasında farklılık gözetmesine son verilmesi ve kişilerin dolaşımının serbestleştirilmesi gündemdedir.

Sanayi alanında, yine tarife zirvelerinin, tarife escalation'unun ve tarife-dışı önlemlerin kaldırılması söz konusudur. Bağlı tarifelerle uygulanan tarifeler arasındaki farkların giderilmesi de tartışma ve müzakere konusudur.

Ayrıca son yıllarda anti-damping soruşturmaları, özel korunma hükümleri, teknik standartlara ve sübvansiyonlara başvuruların yaygınlaşması, bu konular üzerinde yoğunlaşılacağına işaret etmektedir.

C. Uluslararası Finans Piyasaları ve Sermaye Hareketleri

Gelişmiş ülke ekonomilerindeki yavaşlama ve ABD'de para politikasının gevşetilmesine bağlı olarak, dünyanın gelişen piyasalarına yönelik uluslararası sermaye akımlarının, 1990'ların başlarında olduğu gibi artış göstermesi bekleniyordu. Ancak bu beklentinin gerçekleşmediğini görüyoruz. Söz konusu beklentinin gerçekleşmemesi iki olguya bağlanmaktadır. Bunların ilki, dünyanın gelişen piyasaları konusunda süregelen ciddi boyutlardaki belirsizliktir. Diğeri ise gelişmiş ülkelere ilişkin artan ekonomik duyarlılıktır.

Belirtmek gerekir ki, 1990'lı yılların başlarından farklı olarak GOÜ'de ekonomik büyüme ABD'ne daha bağımlı duruma gelmiştir.

Bu ülkeler riske karşı uyarlanmış daha yüksek getiriler arayan yatırımcılara çeşitlenme olanağı sunamamaktadır.

Gelişen piyasa ekonomilerine yönelik net sermaye akımlarını gösteren veriler Tablo 2'de yer almaktadır.

Tablo 2: Gelişen Piyasa Ekonomileri: Net Sermaye Akımları

	1995	1998	1999	2000	2001	2002
Özel sermaye akım. (net)	211.5	62.1	84.8	29.4	24.9	62.4
[Özel doğrudan yat. (net)]	98.2	153.2	164.0	158.0	172.1	151.3
Resmi sermaye akım (net)	26.5	69.9	12.2	0.2	15.4	20.6
Afrika						
Özel sermaye akım. (net)	12.7	11.6	15.1	6.1	6.9	8.8
[Özel doğrudan yat. (net)]	1.9	6.4	9.3	7.7	22.3	11.8
Resmi sermaye akım (net)	4.5	3.0	2.1	0.4	6.6	8.8
Orta Doğu ve Türkiye						
Özel sermaye akım. (net)	9.9	9.1	0.2	-22.4	-48.4	-19.6
[Özel doğrudan yat. (net)]	6.5	6.5	5.5	7.9	10.8	8.8
Resmi sermaye akım (net)	4.5	3.0	2.1	0.4	6.6	8.8
Batı Yarıküre						
Özel sermaye akım. (net)	43.5	72.7	49.7	48.6	22.8	10.3
[Özel doğrudan yat. (net)]	24.2	60.1	64.1	64.7	66.9	40.4
Resmi sermaye akım (net)	19.2	16.0	1.5	-3.5	21.1	15.8
Gelişen Asya						
Özel sermaye akım. (net)	96.9	-45.9	6.8	-12.9	16.7	31.6
[Özel doğrudan yat. (net)]	52.6	59.7	61.2	54.2	47.1	58.7
Resmi sermaye akım (net)	4.5	26.1	4.4	5.1	-5.7	-1.4
Hong Kong						
Özel sermaye akım. (net)*	-3.5	-8.5	1.0	4.2	-5.1	-10.4
Geçiş Ekonomileri						
Özel sermaye akım. (net)	48.4	14.6	13.0	10.0	26.8	31.2
[Özel doğrudan yat. (net)]	13.1	20.9	23.9	23.4	25.1	31.5

Kaynak: IMF

(*) Veri yetersizliği nedeniyle bazı resmi akımlar da dahil edilmiştir.

Tablo'daki net sermaye akımları, net doğrudan yatırımlar, net portfolyo yatırımları ve diğer uzun ve kısa vadeli net yatırım akımlarını kapsamakta olup, buna resmi ve özel borçlanmalar dahildir. Gelişen piyasalar, gelişmekte olan ülkeler, geçiş halindeki ülkeler (Doğu ve Orta Avrupa'nın eski sosyalist ülkeleri), G.Kore, Singapur, Tayvan ve İsrail'i de içermektedir.

Tablo 2'nin gösterdiği çarpıcı hususların başında 2000 ve 2001 yıllarında gerek özel, gerekse resmi net sermaye akımlarını içeren rakamlardaki düşüş gelmektedir. 1999 yılında toplam olarak 97 milyar doları bulan bu rakam 2001'de 40.3 milyar dolar düzeyine inmiştir. Belirtmek gerekir ki en büyük düşüş, 1999'daki 34.3 milyar dolardan (net), 2001'de -42.6 milyar dolara inen doğrudan portfolyo yatırımlarındadır. 2002 yılına ilişkin- oldukça iyimser-tahminler toplam net sermaye akımlarını gösteren rakamın 83 milyar düzeyine ulaşabileceğini ortaya koymaktadır.

2001 yılında Latin Amerika'daki borçluların yabancı bankalara borç ödemeleri, yeni borçları aşmaya devam etmiştir. Aynı olgu menkul kıymetleştirilmiş (securitized) dış borç için de geçerlidir. Yabancı doğrudan yatırımlar (YDY) ise daha olumlu bir gelişme göstermiştir. Ancak 2002 rakamları bu durumun devam etmeyeceğine işaret etmektedir. Yalnız Çin'in – Dünya Ticaret Örgütü'ne girmenin de etkisiyle-YDY'ı çekmeye devam edeceği anlaşılmaktadır.

Tablo 2'ye göre, özel sermaye akımlarındaki (net) en dramatik düşüşlerden biri Orta Doğu ülkeleri ve Türkiye'yi kapsayan bölgede ortaya çıkmaktadır. Gelişen Asya ülkelerine yönelik özel sermaye akımları ise 2000 yılındaki düşüşün ardından 2001 yılında tekrar önemli bir artış kaydetmiştir. 2002 yılında bu Bölge'de yer alan ülkelerin %6 dolayında bir ortalama büyümeyi gerçekleştirmesi durumunda, yabancı sermayenin tekrar bir çekim odağı haline gelmeyi başaracakları görülmektedir.

D. Sonuç

11 Eylül 2001 olaylarının ertesinde, dünyanın en önemli merkez bankalarının gösterdiği uyumlu tepkilerden sonra, ABD'nin politikası, ekonomideki yavaşlamanın, istihdam ve gelir üzerindeki etkilerini sınırlamaya yönelik olmuştur. EURO'nun İstikrar ve Büyüme Paketi, farklı ülkelerin çevrimsel konumlarının yeterince dikkate alınmaksızın açıklara ilişkin hedeflerin bulunmaya çalışılmasına neden olmuştur. Dolayısıyla çok şey, ABD'deki canlanmaya bağlı kalmıştır (UNCTAD 2002).

Bu saptamalar ışığında ABD ekonomisinin 2002'de düşük ancak pozitif bir büyüme haddinde istikrar kazanması beklenmektedir. Büyüme performansı ağırlıklı olarak ihracata bağımlı olan Avrupa ve Japonya'nın, daralmanın etkilerinden sıyrılabilmesi oldukça zor görünmektedir. Olumsuz dış koşullardan en az, cari işlem fazlaları veren ve rezerv/kısa vadeli borç oranları yüksek olan Doğu ve Güney Asya'nın gelişen piyasaları etkilenecek görünmektedir. Latin Amerika ülkelerine göre bu ülkelerin canlı bir büyümeyi finanse etmek için daha düşük sermaye girişlerine gereksinimleri olacaktır (ibid).

III. TÜRKİYE EKONOMİSİNDE DURUM

Bildirimim bu bölümünü 2002 sonbaharında Türkiye ekonomisinin içinde bulunduğu duruma ayıracağım. Ancak konuşmama başlarken, Türkiye ekonomisi üzerinde daha az yoğunlaşacağımı belirtmek isterim. Bunun nedeni Sempozyum'da başta finans-bankacılık sektörü olmak üzere ekonomimizin birçok sektörünün durumu ve sorunlarının, çeşitli bildirimlerde işlenecek

olmasıdır. Dolayısıyla bildirim önemli bölümünü dünya ekonomisine ayırdım.

A. Ekonomi Yönetimi Üzerine

Kanımcı Türkiye ekonomisi açısından son 2 yıl içinde gerçekleşen en büyük değişiklik ekonomi yönetimi anlayışı ve uygulamasına ilişkindir.

Türkiye ekonomisi, 2000 yılından, ama özellikle de Şubat 2001 Krizinden sonra, IMF-Dünya Bankası ikilisinin “yönetişim” kavramına uyan bir anlayışla yönetilmeye başlanmıştır. Bu anlayış ekonomilerin, hatta toplumların yönetiminin özerk kurum ve kurullara devrini savunmaktadır. Söz konusu kurum ve kurulların çalışmalarına yön veren kurallar ise çağımızın neo-liberal kapitalizminin kuralları olup, IMF-Dünya Bankası ikilisinin anlayış, öncelik ve yaklaşımlarının ürünleridir.

“Yönetişim” kavramını yücelten kavrayışa göre “sosyal devlet”, “sosyal refah devleti” anlayışlarının temelinde popülizm vardır. Popülizmin ürünü olan modeller ise, rasyonel ve etkin olmadığı gibi, küreselleşme sürecinin gereksinimleriyle de çelişmektedir. Her şeyin daha çok piyasaya tabi kılındığı çağımızda, iktisadi akıl gerek toplumsal tercihlerin, gerekse rasyonalitenin tek ölçütü haline gelmiştir (Köse, 2002 b).

Yukarıdaki yaklaşımın kaçınılmaz sonucu, politikanın da toplum yönetimi açısından sakıncalar yarattığı ve dolayısıyla etkisizleştirilmesi gerektiğidir. Aynı anlayışa göre, sivil toplum örgütleri küreselleşen dünyanın sorunlarına çözümler üretilmesi açısından politika ve klasik toplum yönetimi aygıtlarından daha işlevsel ve yararlıdır. Temsili demokrasi kurum ve kurallarıyla yeni yönetim anlayışı bağdaşmaz. Bu nedenle temsili demokrasinin kurumlarının en azından bir bölümü kaldırılmalıdır.

Türkiye'nin son 2-3 yılı, IMF-Dünya Bankası ikilisi'nin “yönetişim” anlayışının egemenliğini yansıtmaktadır. Aralık 1999'dan sonra IMF'ye tam 8 Niyet Mektubu verilmiştir. Bunların dördü 2001, dördü 2002 yılına aittir. 2001 yılında verilen Niyet Mektupları, 30 Ocak, 3 Mayıs, 26 Haziran ve 31 Temmuz tarihlerini taşımaktadır. 2002 yılında verilenlerin tarihleri ise 8 Ocak, 3 Nisan, 19 Haziran ve 30 Temmuz'dur. Bu Niyet Mektupları ve bunların eki ve tamamlayıcısı özelliğindeki diğer belgeler, günümüzde de Türkiye'nin ekonomi yönetimine damgasını vurmaktadır. Ekonominin yapısı, temel politik ve sosyal parametreleri değiştiren ya da sarsan bir değişime zorlanmaktadır.

İçinde bulunduğumuz dönemde ekonomi yönetimini ilgilendiren şu çalışmalar gündemdedir: Yabancı Sermaye Yasası, KİT'lerin ekonomik

programa bağılıklarının sağlanması, kamu mali yönetimi ve iç kontrol kanununun hazırlanması, şeker fabrikalarının özelleştirilmesi, enerjide işletme hakkı devir projeleri, doğalgaz dağıtım şirketlerinin Özelleştirme İdaresi Başkanlığı'na devri, Erdemir, turizm ve gübre üretim tesislerinin satışı çalışmaları, vergi yönetimlerinin yeniden düzenlenmesi, vergi reformu, mahkemelerin kapasitelerinin artırılması, Üretim ve Finans Komitesi'nin oluşturulması, ilgili kamu kuruluşlarıyla şirket borçlarının izlenmesi için veri tabanı meydana getirecek risk ve borç yönetimi politikasının hazırlanmasını yönetecek bir yeni "Borç Yönetimi Komitesi ve Risk Yönetimi" birimlerinin sorumluluklarını belirleyen bir tebliğin yayını" vb.

Görüldüğü gibi gündem yapısal değişiklik hazırlıklarıyla doludur. Bu hazırlıklar, "Yönetişim" anlayışının öngördüğü doğrultuda ve belirlenmiş bir takvime göre yürütülmektedir. Ekonomimize egemen olan yeni yönetim anlayışı ve kurumsal yapılanma üzerinde ana hatlarıyla durduktan sonra Türkiye ekonomisinin gösterdiği gelişmeler üzerinde yoğunlaşacağım. Önce olumlu gelişmelerden söz etmek istiyorum.

B. Ekonomimizde Olumlu Gelişmeler

Ekonomimizde 2002 yılında kaydedilen olumlu gelişmelerin başında, hiç kuşkusuz daralmadan canlanmaya geçiş yer almaktadır. 2001 yılının ilk yarısında ekonominin %6,1 oranında daraldığı dikkate alındığında Eylül ortalarında açıklanan verilere göre içinde bulunduğumuz yılın ilk yarısının %5,2 oranında bir büyümeyle kapanmış olması sevindirici olmuştur.

Tablo 3: GSYİH ve GSMH'daki 6 aylık değişim (%)

	2002	2001
Tarım	1,9	-1,6
Sanayi	7,7	-5,2
İnşaat	-4,2	-8,9
Ticaret	6,9	-5,9
Ulaştırma	4,0	-7,7
Mali kuruluşlar	-8,5	2,1
GSYİH	5,2	-6,1
GSMH	4,7	-8,5

Kaynak: DİE

Ekonomiyle ilgili çevrelerin bazılarında kuşkuyla karşılanan büyüme rakamlarının kaynaklarının neler olduğunu, yine milli gelir istatistikleri ortaya koymaktadır. 2002 yılının ilk yarısında 1987 sabit fiyatlarıyla 2001'in aynı dönemine göre özel tüketim harcamaları binde 5, kamu tüketim harcamaları % 2,6 oranında artmıştır. Kamu tüketim harcamalarının bir parçasını oluşturan

maaş ve ücretlerdeki artış %1,1'dir. Diğer yandan yatırım harcamalarının (stok değişimi dışında) %11,8 oranında gerilemesi çarpıcıdır. Kamu yatırımlarındaki düşük %4,3, özel yatırımlardaki düşüş ise 13,8'dir.

İhracattaki artış oranı %6,4, İthalattaki artış oranı ise %10,3'dür. İthalat artışı her zaman olduğu gibi Türkiye'de başta imalat sanayii olmak üzere ekonomideki canlanmanın ön koşuludur. Harcama yönünden milli gelir rakamları, üretim artışının büyük bölümünün ihracata gittiğini göstermektedir. Artışın diğer bölümü ise stokların yenilenmesini sağlamıştır. 2001 yılında stoklardaki net değişim -1,606 milyar TL iken, 2002'de 3,074 milyara yükselmiştir.

Bütün bu bilgiler ışığında 2002 yılında GSMH'daki artış hızının %6 dolayında gerçekleşmesi beklenmektedir. Önemli olan nokta, büyümenin 2003 yılında karşılaşılabilecek kısıtlar ve sürdürülüp sürdürülmeyeceğidir.

Olumlu gelişmelerin ikincisi enflasyon cephesindedir. Enflasyonun, alınan onca kemer sıkma önleminin etkisiyle, %35-40 düzeylerine gerilemiş olması, yıl sonunda son 15 ve belki de 19-20 yılın en düşük enflasyon rakamlarıyla karşılaşılabileceğimizi düşündürmektedir. Eylül itibarıyla 2001'de %74,7 olan toptan eşya fiyat endeksi (TEFE) artış hızı 2002'de %40,9'a; %61,8' olan tüketici fiyat endeksi (TÜFE) artış hızı ise %37'ye gerilemiştir.

2002 yılının Ocak, Şubat, Mart, Haziran ve Temmuz aylarında TEFE enflasyonu TÜFE'nin üzerinde, Nisan, Mayıs ve Eylül'de ise TÜFE, TEFE'nin üzerinde seyretmiştir. Ağustos'ta TÜFE ve TEFE enflasyonları başa baş çıkmış kabul edilebilir. Oransal bazda bir karşılaştırma TÜFE enflasyonunun 2001'de olduğu gibi TEFE'nin altında kaldığına işaret etmektedir. Buradan ulaşılabilecek sonuç, yaşadığımız enflasyonun bir maliyet enflasyonu olduğudur.

Olumlu ekonomik gelişmelerin üçüncüsü ihracata ilişkindir. Dış ticarete ilişkin en yeni resmi veriler, Ağustos başından ileriye gitmemektedir. 2001 yılının Ocak-Temmuz döneminde ihracatımız 17.8, ithalatımız ise 24.1 milyar dolar, ihracatın ithalatı karşılama oranı %74'dü. 2002'nin aynı döneminde ihracatımız 18.9; ithalatımız 26.1, ihracatın ithalatı karşılama oranı %72.6 olarak gerçekleşmiştir. Geçen yılın aynı dönemine göre ihracat %6.2, ithalat %8.3 artmıştır.

Tablo, hem ithalatın hem ihracatın arttığını, ihracatın ithalatı karşılama oranının gerilediğini, ancak bu gerilemenin önemsiz olduğunu, çünkü yılın söz konusu 6 aylık döneminde ekonominin %9.4'lük bir daralmanın ardından %4.7'lik büyümeye geçtiğini ortaya koymaktadır.

İthalat kapsamında ara malları ithalatının %13.7 artması, imalat sanayiinde kapasite kullanım oranlarının artmasıyla bağlantılıdır. Sermaye malları ithalatının %6 gerilemesi ise, yatırım harcamalarının azalmasının sonucudur.

İhracatımızla ilgili birinci, önemli tespit, sektör bazında en büyük artışın %19 ile "kara taşıtları ve bunların aksamı" başlıklı mal faslında gerçekleşmesidir. Bunu; %15 ile elektrikli makine ve cihazlar, %11.3 ile dokuma sanayii ürünleri izlemektedir.

2002 yılının ilk 7 ayında tarımsal ihracatın %17.9 gerilemesi, buna karşılık tarımsal ithalatın %29.4 artması ise, tarım sektörünün içinde bulunduğu darboğazı yansıtmaktadır.

İhracatımızın yarıdan fazlasının AB'ne yönelik olması, 2002 yılında EURO'nun ABD doları karşısında değer kazanmasına bağlı olarak, ihracat artışımıza katkıda bulunmuştur. EURO'nun dolar karşısında değer kazanmasının 4 ana nedeni vardır. Bunlar, (i) doların geçtiğimiz dönemde aşırı değerlenmiş olması (ii) YDY'in ve genel olarak uluslararası sermaye akımlarının ABD'den çekiliyor olması (iii) ABD bütçe açıklarının büyümesi ve (iv) 2002 yılında peşpeşe patlak veren mali skandalların da etkisiyle ABD ekonomisindeki daralmanın derinleşmesidir. Ancak, EURO'nun değer kazanmasının uzun vadede Türkiye'ye avantaj sağlamaya devam etmesi beklenmemelidir, çünkü ülkemiz Avrupa pazarlarında da Uzakdoğu ülkelerinin şiddetlenen rekabetiyle karşı karşıyadır ve bu ülkeler ihraç ürünlerinin fiyatını dolar bazında belirlemektedir.

C. Ekonomideki Olumsuz Gelişmeler

2002 yılı, genel olarak finans, özel olarak ise bankacılık kesiminde bir iyileşmenin değil, bozulmanın söz konusu olduğunu göstermektedir. Eylül başında yurtiçi ve yurtdışı kaynaklı banka mevduatı toplamı 120.4 katrilyon TL'di. Bunun yalnızca %25'i kredi olarak kullanıyordu. Yaklaşık %63'ü ise hazine bonosu ve devlet tahviline yatırılmıştı. Bankalar Birliği rakamlarına göre, 20 milyar dolar düzeyindeki banka kredisi, 200 milyar dolara yaklaşan milli gelirin gerçekleşmesine katkıda bulunuyordu.

Yine Bankalar Birliği verilerine göre, 20 milyar dolar düzeyindeki kredilerin büyük bölümü likiditesini kaybetmiştir. Tasfiye olunacak kredilerin toplam kredilere oranı, Ağustos 2002 itibarıyla, %29'dur. Bu rakam Aralık 2001'de %18'di. Yılın ilk 8 ayında banka kredileri reel olarak %19.4 azalmıştır. Mevduatın krediye dönüşüm oranı 2000 yılında %45, 2001'de %30, 2002 Haziran sonu itibarıyla %26'dır.

Bütün bu olumsuz gelişmelerin kökeninde, reel sektörün yaşadığı sıkıntılı sürecin devam etmesinin, buna bağlı olarak bankaların toplam aktif kalitelerindeki kötüleşmenin ve dalgalı kur sistemine geçişle birlikte arbitraj kazancı olanaklarının azalmasının payı vardır.

Geçmişe dönük olarak değerlendirildiğinde ise, ahlaki riske neden olan çeşitli uygulamaların etkileri kendini göstermektedir. Bunlar arasında; mevduata %100 garanti tanınması, 5 yılda 20 bankanın sahipliğinin devlete geçmesi ve bunlara 20 milyar dolar aktarılması, iyi bir denetim sisteminin - yaptırımlarıyla birlikte-kurulamaması ve sermayesi kamuya geçmeyen bankalara da kaynak aktarılması bulunmaktadır.

Ekonomik tablomuzun iki diğer olumsuz unsuru iç ve dış borçlardır. Ülkemizin geçmişte bir iç borç konsolidasyonu seçeneğini gündeme almaması ve "Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı" çerçevesinde borç dinamiklerinin olanca acımasızlığıyla işlemesine son verememesi, kaygı uyandırıcı sonuçlar doğurmaktadır. İç borç stokumuz 1998'de 44.5, 1999'da 54.6, 2000'de 58.4, 2001'de 99.7, Temmuz 2002 itibariyle de cari kur üzerinden 80 milyar dolardır.

İç borç stokunun, vade yapısındaki görece düzelmeye karşın devasa boyutlarda gerçekleşmesinin ana nedeni, konsolide bütçe açığının GSMH'ya oranının gösterdiği sürekli artışlardır. Bu oran 1999'da %11.7, 2000'de %10.3, 2001'de %18'dir. 2002 yılına ilişkin iyimser beklenti %15 olmasından yonündedir. Bütçe rakamları, faiz dışı fazlanın hesaplanmasında temel alınmaktadır. Kamunun borçlanma gereği ise, hep yukarıdaki rakamların çok üzerinde kalmıştır.

Bütçe ve kamu açıkları, reel faiz hadlerinin %20'nin altına inmesini güçleştirmektedir. Türkiye'de iç borçlanma 1990'lar boyunca yılda ortalama %27 reel faizle gerçekleştirilmiştir. 2002 yılına ilişkin gelişmeler de, Mayıs ayında %50'lere inen Hazine iç borçlanma faizlerinin, Temmuz'da tekrar %70'lere çıkmasıyla tırmanışa geçtiği ve dolayısıyla bu alana ilişkin ortalama hedeflerin tutmasının zorlaştığını göstermektedir.

Borç dinamiklerinin kırılmasının bir koşulu, iç ve dış kamu borçlarına ödenen reel faizlerin, büyüme hızından düşük olmasıdır. Kamu borcu/GSMH oranı 0.80 kabul edildiğinde ve dış borç reel faizlerinin %5-6 oranında kaldığı varsayımı altında, iç borçlanmada reel faizlerin %12'lere çıkmasına olanak bulunduğu söylenebilir (Erçel, 2002).

Ülkemizin dış borç stokundaki gelişmeler, dış borç stokunun vade yapısı ve dış borçlara ilişkin başlıca rasyolar Tablo 4'den izlenebilir.

Tablo 4: Dış Borç Stokunun Profili

	1999	2000	2001	2002-Q ₁	2002-Q ₂
Toplam Dış Borç Stoku (milyon dolar)	102,988	119,697	115,200	117,812	125,877
Orta-Uzun Vade	80,067	91,396	98,959	103,348	110,657
Kamu Sektörü	52,701	62,243	70,030	73,640	79,543
Özel Sektör (1)	27,367	29,153	28,929	29,708	31,114
Kısa Vade	22,921	28,301	16,241	14,464	15,220
Dış Borç Stokunun % Dağılımı	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00
Orta-Uzun Vade	77,74	76,36	85,90	87,72	87,91
Kısa Vade	22,26	23,64	14,10	12,28	12,09
Toplam Dış Borç/GSMH	53,96	59,80	77,73		
Dış Borç Sevisi / Top.Döviz Gel. (2)	34,63	37,18	43,36	93,65	65,33
Dış Borç Servisi/(2)	62,46	69,27	69,84	127,74	93,40

Kaynak: Hazine Müsteşarlığı

(1) 1.10.2001'den beri TCMB tarafından izlenmektedir.

(2) Bavul Ticareti ve Transit Ticaret Hariç

2001 yılında 5 milyar doların altında bir düşüş gösteren dış borçlarımızın, 2002'de içine girdiği artış eğilimi kaygı vericidir. Tablo'da Q1, yılın ilk, Q2 ise ikinci çeyreğine ilişkin sayıları vermektedir. Dış borçlar konusundaki tek olumlu husus, 2001 yılından itibaren borçlarımızın vade yapısının düzelmesi ve kısa vadeli dış borç stokumuzun toplam içindeki payının %24'e yakın bir düzeyden %12'lere gerilemesidir. Diğer yandan 2003 yılına ilişkin dış borç geri ödemesi tutarı 10.8 milyar dolar olarak hesaplanmaktadır. Bunun 3.1 milyar dolarını faiz ödemeleri oluşturacaktır.

Türkiye'nin dış borçluluk dengesinin, iddia edildiği kadar olumsuz olmadığı, dönem dönem bazı iktisatçılarımızca savunulmaktadır. Bu görüşü sahiplenenler, uluslararası piyasalarda, yalnız kamusal nitelik taşıyan dış borçların, değerlendirmelere esas alındığını ileri sürmekte ve olaya bu açıdan bakıldığında, Türkiye'nin dış borcunun 80 milyar doların altında olduğunu belirtmektedir. Yukarıdaki görüş, ana hatlarıyla, görünüşte doğrudur. Ancak, gerek Türkiye ekonomisi, gerekse dış ekonomik ilişkiler açısından günümüzde çok da geçerli olmadığı, Kasım 2000 Krizi sırasında Başbakan'ın, devlet olarak, bankaların tüm dış borçlarına garanti verdikleri açıklamak zorunda kalmasıyla ortaya çıkmıştır.

Toplam dış borç göstergeleri dikkate alındığında, uluslararası standartlara göre toplam borç/GSMH açısından Türkiye ağır borçludur, çünkü bu oranın

%50'yi aşması bir ülkenin ağır borçlu sayılması için yeterlidir. Türkiye'de bu oran 2001'de %77.73 idi. Aynı olgu %93.4 olan dış borç servisi/ihracat için de geçerlidir. Bu göstergenin %30'un üzerinde olması durumunda ülke çok borçlu kabul edilmektedir. Tablo'da yer almayan faiz servisi/ihracat açısından ise Türkiye, %19.97 ile çok borçluluğun %20 olan sınırına dayanmış bulunmaktadır.

D. SONUÇ

Türkiye ekonomisi, 2002'de, %9.4 gibi tarihi bir rekor oluşturan daralmadan canlanmaya geçmiştir. Üstelik bunu başarırken, cari işlemler dengesinde büyük bir açığa yol açmayacağı da anlaşılmaktadır. Bu performansın temelindeki bir etken ihracat ve turizm gelirlerindeki artışlardır. Ancak bu göstergelere bakarak geleceğe ilişkin olumlu tahminler yapmayı güçleştiren faktörler vardır. Bunların başında bankacılık sektörünün yapısının giderek kırılganlaşması gelmektedir. Bütçe açıklarının yüksek boyutlarda seyretmesi ve reel faizlerde beklenen düşüşlerin yaşanmaması iç borç stokunun çevrilmesini zorlaştırmaktadır. Dış borçlardaki artış ise kısa dönemde olmasa da, uzun dönemde sorunlar yaratabilecek özelliindedir.

KAYNAKÇA

- Devlet İstatistik Enstitüsü, *Türkiye İstatistik Yıllıkları ve Ekonomik ve Sosyal Göstergeler*.
- Erçel, G. (2002), "Borç Dinamikleri III", *Dünya*, 18.8.2002.
- Esen, O. (2001), "Globalleşmenin Ulusal Gelişme Süreçlerine Etkisi", (Ed.:O.Esen) *Anadolu'da Kalkınma Süreçleri ve Malatya Örneği* içinde, Türkiye Ekonomi Kurumu: Ankara, ss. 49-66.
- Harris, R.L ve Melinda J. Seid (2002), "Critical Perspectives in Globalization and Neoliberalism In The Developing Countries", *Globalization and Development Problems, 4 th International Meeting of Economists*'de sunulan bildiri.
- Hazine Müsteşarlığı (2002), *Ekonomik Göstergeler*, Temmuz.
- IMF (2002), *World Economic Outlook*, September, Washington D.C.
- Köse, A.H. (2002a), "Program İflas Etti", *Cumhuriyet* 14.8, 2002.
- Köse, A.H. (2002b), "Türkiye'de Yönetişim Devri", *Cumhuriyet* 15.8.2002.
- Ongun, M.T. (2000), "Dünya Ekonomisindeki Gelişmeler", (Ed.: E. Telatar), *Ekonomik Gelişme, Teşvikler ve Sivas* içinde, Türkiye Ekonomi Kurumu: Ankara, ss. 77-92.
- UNCTAD (2002), *Trade and Development Report*, Sales No. E. O2. II, D. 2, New York and Geneva.

